

46т.
ПЗР

**Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого**

Піддубна Вікторія Федорівна

УДК 347.191.11

**РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК СУБ'ЄКТИ
ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН**

Спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків

2008

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі цивільного права №1 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, доцент
БОРИСОВА Валентина Іванівна,
Національна юридична академія України імені
Ярослава Мудрого, завідувача кафедрою
цивільного права № 1.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
ЛУЦЬ Володимир Васильович,
Академія муніципального управління,
завідувач кафедри цивільно-правових
дисциплін, академік АПрН України;

кандидат юридичних наук, доцент
МІЧУРІН Євген Олександрович,
Харківський національний університет
внутрішніх справ, доцент кафедри цивільного
права і процесу.

Захист відбудеться «12» березня 2008 р. о 11³⁰ годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.02 в Національній
юридичній академії України імені Ярослава Мудрого за адресою:
61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної
юридичної академії України імені Ярослава Мудрого за адресою:
61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 70.

Автореферат розісланий «05» 02 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Яроцький В.Л.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. На початку 90-х років минулого століття теза про вгасання релігії здавалось, ні в кого не викликала сумніву, тому наукова правова думка майже не цікавилася проблемами релігії, віддаючи перевагу економіці, соціології, психології тощо. Однак реальності сьогодення свідчать про зростання впливу релігії на суспільні відносини і життя людини. Традиційні релігії не тільки збереглися, а й отримали визнання більшості сучасних розвинутих держав. Поряд з ними виникли й розвиваються нові релігійні течії, напрями, на основі яких створюються релігійні організації, не залежні від канонічної церкви, діяльність яких потребує правового регламентування як окремого суб'єкта цивільних відносин.

Це не могло не вплинути на науковців, інтерес до проблем релігії яких останнім часом суттєво підвищився. Так, у вітчизняній правовій літературі з'явилися роботи М.Ю. Бабія, В.Є. Єленського, Л.В. Ярмол, Д.О. Вовка, які торкаються проблем свободи совісті, пошуку моделей взаємодії держави і релігійних організацій, забезпечення конституційних прав громадян на свободу совісті і віросповідання.

Правовим проблемам діяльності релігійних організацій присвячені роботи В.Д. Фучеджі і Ю.В. Кривенко. Інтерес до зазначених проблем пояснюється тим, що тривалий час останні сприймалися тільки як історичний феномен, недооцінювалася їх роль в духовно-моральному розвитку суспільства, не враховувався той факт, що зазначені організації – один з найбільш стародавніх суспільних інститутів і одночасно суб'єктів права не тільки в Україні, а й у всьому світі. Звідси проблеми вдосконалення та підвищення ефективності механізму правового регулювання діяльності релігійних організацій, які утворюються для задоволення релігійних потреб громадян і є одним із видів непідприємницьких юридичних осіб, набувають все більшого значення.

Безумовно, вищезазначені дисертаційні роботи не могли висвітлити всіх правових проблем цього особливого суб'єкта цивільних правовідносин, який внаслідок конституційного принципу відокремлення церкви від держави підпорядкований в діяльності настановам своєї інституційної і ієрархічної структури.

Означені фактори зумовили актуальність теми даного дисертаційного дослідження, його теоретичне і практичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з планом науково-дослідних робіт кафедри цивільного права №1 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого в межах державної цільової комплексної програми "Проблеми ефективності правового регулювання цивільних відносин в Україні" (№ 0106U002288). Тему роботи затверджено на засіданні вченої

ради Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 5 від 20 грудня 2002р.).

Мета й завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає в розробці теоретичних і практичних питань правового регулювання діяльності релігійних організацій як суб'єктів цивільних відносин та обґрунтуванні пропозицій, спрямованих на вдосконалення чинного цивільного законодавства та практики його застосування. Згідно з поставленою метою визначено основні завдання дисертаційної роботи:

— дослідити передумови виникнення і розвитку релігійних організацій як правосуб'єктних організацій;

— проаналізувати нормативно-правові акти, що регулюють діяльність релігійних організацій в Україні у порівнянні з законодавством інших країн;

— дати визначення поняття «релігійна організація» як одного з учасників цивільних правовідносин, розкрити не тільки її конституційні, а й функціональні ознаки;

— встановити місце релігійних організацій в системі юридичних осіб України;

— провести класифікацію релігійних організацій;

— показати залежність діяльності релігійних організацій від внутрішніх настанов культури;

— проаналізувати етапи розвитку діяльності релігійних організацій та визначитися з їх цивільною правоздатністю;

— дослідити майнову основу діяльності релігійних організацій;

— розробити конкретні пропозиції щодо вдосконалення законодавства, яке регулює діяльність релігійних організацій.

Об'єктом дослідження виступають цивільно-правові відносини, учасником яких є релігійна організація.

Предметом дослідження є нормативно-правові акти України, а також законодавство інших країн, що визначає правовий статус православних релігійних організацій, положення канонічного права, статутні документи православних релігійних організацій, зокрема Української Автокефальної Православної церкви, Української Православної Церкви Київського патріархату, Української Православної Церкви Московського патріархату, теоретичні аспекти правового статусу і діяльності релігійних організацій, судова практика.

Методи дослідження (загальнонаукові і спеціальні) обрано згідно з поставленими метою та завданнями з урахуванням об'єкта і предмета дослідження. Для дослідження зазначених вище цивільно-правових відносин у їх взаємозв'язку й розвитку використано діалектичний метод. Із спеціальних методів наукового пізнання застосовано: системно-структурний метод – при аналізі ролі й меж цивільно-правового

регулювання відносин; суб'єктами яких виступають релігійні організації; історично-правовий метод – для дослідження виникнення і розвитку релігійних організацій як суб'єктів права й учасників цивільних правовідносин; метод конкретно-соціологічних досліджень – для вивчення умов і чинників, які впливають на правове регулювання діяльності релігійних організацій та опрацювання пропозицій щодо подальшого розвитку цивільно-правового регулювання таких відносин, удосконалення чинного законодавства. Порівняльно-правовий метод використовувався для аналізу світового досвіду правового регулювання статусу релігійних організацій.

Вивчення поставлених завдань, аналіз генези наукової думки щодо досліджуваної проблематики, а також сформульовані в роботі теоретичні висновки ґрунтуються на новітніх досягненнях юридичної науки, в тому числі на результатах наукових пошуків відомих вітчизняних і зарубіжних учених у теорії права, цивільного та канонічного права. Суттєво вплинули на результати дослідження наукові праці І.С. Берднікова, С.М. Братуся, М.М. Коркунова, М.С. Суворова, Г.Ф. Шершеневича, О.А. Абросимової, М.Ю. Бабія, К.П. Біляєва, В.І. Борисової, Н.П. Гаєвої, О.В. Дзери, М.В. Ильчова, С.В. Качурової, Н.В. Козлової, Ю.В. Кривенко, Н.С. Кузнецової, І.А. Куницина, І.М. Кучеренко, Г.П. Лупарева, В.В. Луця, Ю.С. Любимова, Р.А. Майданика, О.С. Павлова, І.В. Понкіна, Ю.А. Розенбаума, А.Н.Садкова, В.Д. Титова, В.Д. Фучеджі, Я.М. Шевченко, Л.В. Ярмол, Є.О. Ятченка, а також інших цивілістів, які зробили вагомий внесок у розробку правових проблем функціонування юридичних осіб.

Нормативну основу роботи склали Конституція України, міжнародно-правові акти, Цивільний кодекс України, інші нормативно-правові акти вітчизняного цивільного законодавства, законодавство колишнього СРСР та інших країн світу щодо релігійних організацій як суб'єктів цивільного права.

Емпіричну основу склали статутні документи православних релігійних організацій, зокрема Української Автокефальної церкви, Української Православної Церкви Московського патріархату.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена тим, що дисертація є одним із перших цілісних монографічних досліджень проблем релігійних організацій як суб'єктів цивільних правовідносин.

У результаті проведених наукових пошуків уперше сформульовано та обґрунтовано або додатково аргументовано чи уточнено наукові положення, що виносяться на захист.

Уперше:

1) доведено й обґрунтовано, що релігійні організації – це вид непідприємницьких юридичних осіб, які мають конкретне функціональне

призначення – сумісне задоволення релігійних потреб фізичних осіб;

2) зроблено висновок, що форма існування релігійної організації залежить від багатьох складників, які забезпечують досягнення мети останньої відповідно до конфесійних традицій і норм канонічного права;

3) сформульовано авторське визначення поняття «релігійна організація», та запропоновано внести його до ЦК України, а саме до статті, яка спеціально присвячена релігійним організаціям, а також до Закону в наступній редакції: «Релігійною організацією є невідповідна організація, створена фізичними або юридичними особами з метою сповідування і поширення віри і у встановленому порядку зареєстрована як юридична особа»;

4) надано авторське визначення поняття релігійної групи, монастиря, релігійного братства, місіонерського товариства, релігійного об'єднання як видів релігійних організацій, що мають певні особливості створення;

5) обґрунтовано положення, що законодавець умовно відніс духовний навчальний заклад до релігійних організацій з метою єдиного правового регулювання, і сформульовано його визначення;

6) доведено, що релігійні громади, які діють без державної реєстрації і набуття статусу юридичної особи, це квазісуб'єктні утворення (групи віруючих), які повинні повідомляти державні органи про своє заснування;

7) обґрунтовано положення, що релігійні організації мають спеціальну правосуб'єктність, і запропоновано ввести до ЦК України та до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (далі – Закон) норму такого змісту: «Релігійні організації можуть мати цивільні права, що відповідають цілям їх діяльності, які викладені в основах віровчення і передбачені в їх статутах і у зв'язку з цією діяльністю виконувати відповідні обов'язки»;

8) запропоновано положення про те, що передача релігійним організаціям у користування або у власність культових будівель і майна, які становлять історичну, художню або іншу культурну цінність, обтягується зобов'язанням укласти з відповідним органом охоронний договір і відповідати за їх збереження;

9) доведено, що культові будівлі, які становлять історичну, художню або іншу культурну цінність передаються релігійним організаціям у користування на підставі договору позики, істотними умовами якого стають відомості про їх особливості, а також вимоги щодо забезпечення їх збереження.

Набули подальшого розвитку та аргументації:

10) теза, що релігійне об'єднання – це об'єднання релігійних організацій, які входять до його складу за канонічною або організаційною ознакою, не є суб'єктом права і здійснює свою діяльність через відповідні релігійні управління (церкви);

11) положення, що слід розрізняти ознаки, які характеризують релігійне утворення як соціальну і як правову структуру, бо релігійна організація може існувати і в іншому, не правовому стані, тобто поза встановленою законодавством організаційно-правовою формою юридичної особи;

12) висновок, що за організаційно-правовою формою релігійні організації – юридичні особи, які не можна віднести ні до товариств, ні до установ, оскільки ці організації мають певні особливості створення, припинення, самої діяльності, що пов'язано головним чином з конфесійними традиціями і нормами канонічного права;

13) теза, що релігійним організаціям як непідприємницьким юридичним особам притаманні наступні ознаки: неприбутковість, спеціальна правоздатність, загальна мета створення;

14) положення, що головною ознакою релігійних організацій, яка відрізняє їх від інших непідприємницьких юридичних осіб, є сповідання і поширення віри (наявність віросповідання, здійснення богослужіння та інших обрядів та церемоній, навчання релігії та релігійне виховання своїх послідовників);

15) висновок, що релігійні і громадські організації – функціональні види непідприємницьких юридичних осіб, загальними ознаками яких є наступні: а) спільність інтересів громадян, які об'єднуються; б) добровільність об'єднання; в) відсутність фіксованого членства; г) дія на підставі статутів; д) схожа система органів управління (у громадських об'єднаннях – це загальні збори, конференції, з'їзди, в релігійній громаді – загальні збори віруючих; е) подібне використання коштів та майна після ліквідації цих організацій. Проте на відміну від громадських, релігійні організації: а) створюються з єдиною метою для задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру; б) діють на підставі конституційного принципу відокремлення від держави і відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури;

16) висновок, що майно релігійних організацій має цільове призначення і повинно використовуватися виключно для досягнення, по-перше, статутних цілей цих організацій; по-друге, тих цілей, які за своїм характером пов'язані зі статутними, а саме спрямовані на досягнення релігійної мети;

17) теза, що виробнича і господарська діяльність релігійних організацій повинна розглядатися як аналог підприємницької діяльності. У зв'язку з цим запропоновано вдосконалити ст. 19 Закону, назвавши «Підприємницька діяльність релігійних організацій» і виклавши її в наступній редакції: Релігійні організації вправі здійснювати підприємницьку діяльність, якщо така діяльність відповідає меті створення цих організацій та сприяє її досягненню;

18) висновок, що в релігійній організації між нею та її учасниками складаються правовідносини участі, які мають суто організаційний характер;

19) теза, що на рівні закону при припиненні діяльності релігійної організації слід закріпити переважне право купівлі майна релігійного призначення релігійними організаціями того ж віросповідання, що й релігійні організації, майно яких відчужується.

На підставі наведених та інших висновків вносяться пропозиції щодо вдосконалення законодавства України, які теж становлять собою наукову новизну дослідження.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані висновки й пропозиції можуть бути використані: в науково-дослідній сфері для подальшого розвитку сучасної науки цивільного права, дослідження проблем релігійних організацій як суб'єктів цивільного права, у правотворчій діяльності – в процесі врегулювання норм цивільного законодавства України щодо статусу релігійних організацій; у науково-методичній роботі – при підготовці підручників, навчальних посібників з курсу «Цивільне право» й у викладанні відповідних навчальних дисциплін.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та їх аргументація, рекомендації практичного характеру по вдосконаленню цивільного й спеціального законодавства у сфері регулювання діяльності релігійних організацій, що містяться в дисертації, були обговорені на сумісних засіданнях кафедр цивільного права № 1 та цивільного права № 2, на засіданнях кафедри цивільного права № 2 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, а також отримали апробацію у виступах автора на конференціях: науковій конференції молодих учених та здобувачів «Актуальні проблеми правознавства» (19-20 травня 2004 р. м. Харків); XII міжвузівській студентській науковій конференції «Наука і вища освіта» (20 травня 2004 р., м. Запоріжжя); 11 міжнародній науково-практичній конференції «Від громадянського суспільства до правової держави» (25 квітня 2007 р., м. Харків).

Публікації. Основні теоретичні положення й висновки дисертаційного дослідження викладено в 3-х наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, і в тезах 3-х доповідей на наукових конференціях.

Структура роботи визначається метою й завданнями дослідження і складається зі вступу, двох розділів, що містять п'ять підрозділів, з висновків і списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації складає 198 сторінок, список використаних джерел – 17 сторінок (189 найменування).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** розкривається актуальність теми дисертації, зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, вказуються мета й завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, формулюються наукова новизна й основні положення, що виносяться на захист, висвітлюється їх практичне й теоретичне значення, надається інформація про апробацію результатів дослідження, зазначаються публікації за темою дисертації.

Розділ 1 «Релігійні організації як різновид невідприємницьких юридичних осіб» складається із двох підрозділів.

У підрозділі 1.1. «Становлення релігійних організацій в Україні» авторка, враховуючи, що визначальний вплив на формування правової системи сучасного цивільного права України, його суб'єктного складу мало римське право, досліджує появу, становлення і розвиток релігійних організацій, починаючи з публічних жрецьких і релігійних колегій Давнього Риму, і доходить висновку, що союзи релігійного характеру – найдавніші суб'єкти права, які стали підґрунтям для утворення окремої самостійної системи, в основі якої лежить релігійна віра фізичних осіб. Тому церква і її складники розглядаються не тільки як об'єднання віруючих – союзи осіб, але і як установи для віри. Для внутрішнього устрою релігійних колегій як юридичних осіб запозичується досвід місцевих організацій (муніципій), як юридичних осіб, які вже існували. Проте для релігійних організацій юридична особа – це лише одна з можливих форм участі в цивільному обороті.

Простежуючи процес виникнення і становлення релігійних організацій на Україні на прикладі Української Православної Церкви (далі – УПЦ), зроблено висновок, що його можна умовно поділити на декілька етапів: *перший* – від заснування УПЦ при князі Володимирі Великому до занепаду Києва і Київської держави (988 – 1240 рр.), *другий* – від занепаду Київської держави до поділу Київської митрополії на Київську (Литовську) і Московську (1240 - 1458 рр.); *третій* – окреме існування УПЦ у Литовсько-Польській державі до підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії (1458–1686 рр.); *четвертий* – перебування УПЦ (українських епархій) у складі Російської Православної Церкви до початку революції 1917 р (1686–1917 рр.); *п'ятий* – від 1917 р. і до теперішнього часу.

Кожний із зазначених етапів, за винятком другого, має особливості щодо виникнення та існування релігійних організацій. Так, якщо перший етап характеризується виникненням *монастирів*, які за своїм первинним походженням є приватними релігійними товариствами, то третій етап (поділу Київської митрополії на дві церкви: православної й католицьку) характеризується утворенням при церквах і монастирях *православних релігійних братств*, що являли собою товариства православних осіб, мета

яких – служіння потребам і користі православної церкви. На цьому етапі виникають також *братські школи (колегії)*, більшість з яких давала початкову освіту для всіх верств українського суспільства. Четвертий етап характеризується існуванням різних релігійних організацій (монастирів, духовно-навчальних закладів, богаділень, недільних шкіл при церквах або монастирях тощо), які, проте, не можна підвести під якусь одну організаційно-правову форму юридичної особи. Щодо п'ятого етапу, то він характеризується неоднозначно з погляду на те, що УПЦ пережила і часи занепаду і часи відродження.

У підрозділі 1.2. «*Поняття, ознаки, види релігійних організацій і їх місце в системі юридичних осіб України*» розкривається сутність релігійної організації як учасниці цивільного обороту. Виходячи з того, що, хоча одним із проявів секуляризації у сучасному світі є відхід частини віруючих від колективного сповідання релігії, основною організаційною формою, за допомогою якої більшість віруючих задовольняє свої релігійні потреби, залишається релігійна організація. Тому з точки зору права нагально необхідним стає вирішення проблем визначення а) істотних організаційно-правових ознак, що характеризують соціальне утворення як релігійну організацію; б) правових моделей, які застосовуються для участі релігійних організацій у цивільних відносинах; в) організаційно-правових форм юридичної особи, у яких можуть створюватися ці організації. При цьому в дослідженні зазначено, що релігійна організація – це не тільки юридична особа, вона може існувати і в іншому, не правовому стані. В роботі наводяться ознаки (критерії), які характеризують релігійне утворення як соціальну і як правову структуру.

Авторка доходить висновку, що релігійна організація – це окремий функціональний вид невідприємницьких юридичних осіб, який створюється з єдиною метою для задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру, і називає конституційні ознаки релігійної організації: а) спільність інтересів громадян, які об'єднуються для сповідання віри; б) добровільність об'єднання; в) відсутність фіксованого членства; г) дію на підставі статутів; д) наявність відповідної системи органів управління. Авторка не погоджується з Г.П. Лупаревим, який до ознак релігійних організацій відносить рівноправність їх членів (учасників) та самоврядування, доводячи, що для організацій, у яких існує церковна ієрархія, а релігійні служителі і парафіяни мають різний обсяг прав і обов'язків, ці ознаки не можуть визнаватися конститутивними. Саме тому вони і не знаходять свого закріплення в установчих документах релігійних організацій. Не погоджується дисертантка і з Ю.В. Кривенко, яка розглядає релігійні організації як окремі організаційно-правові форми юридичних осіб, зазначаючи, що організаційно-правова форма – це визначена нормами права сукупність пов'язаних між собою ознак, які

дають підставу за зовнішньою проявою відрізнити один вид юридичної особи від іншого. Критиці піддано і позицію В.Д. Фучеджі, яка вказує, що релігійні організації як суб'єкти цивільних відносин не можуть мати власної волі, не доводячи цього.

З погляду на те, що в літературі існує точка зору, що релігійні організації можна прирівнювати до громадських організацій (Є.О.Суханов), авторка зазначає, що релігійні організації – функціональні види непідприємницьких юридичних осіб, загальними ознаками яких є: а) спільність інтересів громадян, які об'єднуються; б) добровільність об'єднання; в) відсутність фіксованого членства; г) дія на підставі статутів; д) схожа система органів управління; є) подібне розподілення коштів та майна після ліквідації вказаних організацій. Проте ці організації не можна ототожнювати (саме такий підхід відбивається в законодавстві України), бо дія Закону України «Про об'єднання громадян» не поширюється на діяльність релігійних організацій, які на відміну від громадських організацій створюються з єдиною метою для задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють на підставі конституційного принципу відокремлення від держави і відповідно до своєї ієрархічної і інституційної структури.

У дисертації звертається увага на те, що, хоча Законом закріплено вичерпний перелік видів релігійних організацій та їх прав, а також положення, що на інші організації, утворені за релігійною ознакою, дія його не поширюється, вадою цього Закону авторка вважає відсутність понять різновидів розглядуваних організацій, за винятком поняття «релігійна громада», що свідчить про те, що релігійні громади є основною формою організації віруючих. Не заперечуючи останньої тези, вона доводить необхідність закріплення на рівні закону понять усіх різновидів релігійних організацій, враховуючи, що кожен із них входить в певну систему і виконує відведену йому роль.

Запропоновано авторське визначення таких видів релігійних організацій, як монастир, релігійне братство, місіонерське товариство (місія), духовний навчальний заклад, релігійне об'єднання. Так, *монастир* – це релігійна організація, створена за рішенням релігійного об'єднання шляхом об'єднання фізичних осіб, які спільно проживають за особливими правилами і традиціями чернечого життя з метою свого духовно-морального удосконалення. *Релігійне братство* – це релігійна організація, яка створюється для проведення релігійно-просвітницької діяльності: поглиблення вивчення основ віровчення, виховання дітей та молоді на основах християнської моралі та культури. *Місіонерське товариство (місія)* – релігійна організація, заснована виключно релігійними управліннями (центрами) з метою поширення через місіонерську роботу певного віровчення серед населення, яке сповідує іншу віру.

Щодо *духовних навчальних закладів* зауважується, що їх лише умовно можна віднести до релігійних, переслідуючи на рівні Закону мету єдиного правового регулювання зазначених організацій. За своєю сутністю духовний навчальний заклад – це установа, призначення якої є здійснення освітньої діяльності з підготовки кадрів священнослужителів.

Дисертантка приділяє увагу питанню визначення правового статусу релігійних об'єднань, підкреслюючи, що в окремих країнах, наприклад, у Російській Федерації, у випадках, встановлених законом, воно вирішено на користь визнання централізованої релігійної організації (церкви) юридичною особою. Зокрема, це стосується Руської Православної Церкви. Релігійні об'єднання в Україні, такі як Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), Українська Православна Церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська Православна Церква Московського патріархату (УПЦ МП), Українська Греко-католицька Церква (УГКЦ), не є суб'єктами права, вони представляються своїми центрами (управліннями). Це означає, що правосуб'єктністю наділяється не релігійне об'єднання в цілому, а центральний виконавчо-розпорядчий орган – релігійний центр (управління), який утворюється на з'їзді (конференції) релігійних об'єднань (церков) і діє за статутом, який приймається на такому з'їзді (конференції). З моменту реєстрації статуту цей орган здійснює керівництво підпорядкованими йому релігійними організаціями, які входять до складу релігійного об'єднання.

Значається, що кожен з різновидів релігійних організацій має складну правову природу, і доводиться, що це зумовлено: а) метою створення певної релігійної організації; б) різною організаційною структурою; в) порядком заснування. Хоча всі релігійні організації створюються для задоволення релігійних потреб громадян, кожна з них забезпечує досягнення цієї мети різними засобами, зокрема безпосереднім проповіданням, відправленням відповідних обрядів, тощо і через релігійне просвітництво, навчання. Це дає можливість класифікувати релігійні організації на культові – релігійні громади та монастирі і не культові – релігійні управління (центри), духовні навчальні заклади, релігійні братства. Безумовно, мета створення будь-якої юридичної особи регламентується і закріплюється в спеціальному законодавстві, але вона уточнюється, конкретизується в установчих документах з урахуванням сфери діяльності юридичної особи і наповнення конкретними правами і обов'язками цього суб'єкта. Це характерно і для будь-якої релігійної організації, яка функціонує на підставі свого статуту. Тому авторка не погоджується з Ю.В. Кривенко, яка вважає, що мета діяльності релігійних організацій визначена виключно законом.

Проведений аналіз правового статусу релігійних організацій дозволяє дійти висновку, що ці організації в цілому не можна підвести ні

під одну з організаційно-правових форм юридичної особи – товариство чи установу. Так, релігійні громади, релігійні братства, місіонерські товариства (місії) формуються на засадах добровільності вступу до них учасників і нематеріальному інтересі з боку останніх, тобто мають ознаки товариства. Щодо інших видів релігійних організацій (монастирів, релігійних управлінь (центрів), духовних навчальних закладів), то кожен з них має ознаки іншої організаційно-правової форми. Так, монастир має ознаки як громадського об'єднання, тобто непідприємницького товариства, так і ознаки установи; релігійні управління (центри) та духовні навчальні заклади – ознаки установи.

З погляду на те, що на законодавчому рівні релігійним громадам дозволено діяти без державної реєстрації, робиться висновок, що такі громади можна віднести до квазісуб'єктних утворень (груп віруючих), і відстоюється точка зору, що вони повинні повідомляти державні органи про своє заснування. Проте, авторка доводить, що це не стосується сект, які через відсутність організаційної і канонічної підпорядкованості релігійним об'єднанням не можна віднести до таких релігійних груп. Секта – це спільнота, що відокремилася від пануючої (традиційної) церкви, зосередивши увагу на окремих положеннях віровчення про «спасіння душі».

Досліджено також і процес виникнення релігійних організацій, цивільно-правову природу статуту релігійних організацій, а також сутність релігійної організації як юридичної особи. Авторка доходить висновку, що релігійні організації створюються в нормативно-явочному порядку, тобто на тих умовах і за тими правилами, які передбачені в Законі, а відповідний державний орган лише контролює дотримання законності створення цього суб'єкта засновниками і реєструє статут такого нового первісного суб'єкта права. Досліджується процес прийняття статутів релігійних організацій і вказується, що, на відміну від інших релігійних організацій, статuti яких приймаються на загальних зборах на підставі відповідного рішення релігійного управління (центру) про заснування цих організацій, релігійні об'єднання (церкви) приймають статuti на своїх з'їздах (конференціях), причому це може бути або статут про управління релігійного об'єднання (церкви), або статут управління (центру). Перший з них є внутрішнім документом і прав юридичної особи релігійному об'єднанню не дає. У ньому визначається ієрархічна та інституційна структура, а саме: порядок утворення, заснування або створення тих чи інших церковних структур, їх цілі, завдання, права, обов'язки, функції, а також взаємовідносини між церковними структурами, підрозділами, їх підпорядкованість за канонами і традиціями церкви. На підставі цього документу приймається і реєструється цивільно-правовий статут релігійного управління (центру), а також окремо

цивільно-правові статuti кожного структурного підрозділу цього об'єднання. Якщо на з'їзді (конференції) приймається статут управління (центру), то після його реєстрації він стає цивільно-правовим статутом, за яким релігійне управління (центр) набуває права юридичної особи. Цей статут стає внутрішнім управлінським документом, за яким із відповідних структурних підрозділів (релігійної громади, братства, місії, монастиря, духовного навчального закладу) формується релігійне об'єднання (церков).

Авторка доводить, що релігійна організація – це вид непідприємницької юридичної особи, яка має конкретне функціональне призначення – сумісне задоволення релігійних потреб фізичних осіб сповідувати і поширювати віру. У роботі виявлено і систематизовано сутнісні ознаки релігійних організацій: а) неприбутковість; б) спеціальна правоздатність; в) загальна мета створення.

Завершують розділ 1 стислі висновки проведеного дослідження щодо генези релігійних організацій, їх поняття, ознак, видів і міста в системі юридичних осіб України.

Розділ 2 «Участь релігійних організацій в цивільному обороті», складається з 3-х підрозділів.

У підрозділі 2.1. *«Правосуб'єктність релігійних організацій і її реалізація»* дисертантка доходить висновку, що релігійні організації наділяються спеціальною правоздатністю, оскільки їх правомочності обумовлені виключно метою створення, а межі діяльності визначаються не тільки законом, а й внутрішніми канонічними настановами. Таким чином, здійснення правочинів, а також інших юридично значущих дій повинно бути підпорядковано встановленій законом і зафіксованій у статуті меті і не може їй суперечити.

Щодо релігійних груп, то у порівнянні з релігійними організаціями вони мають обмежений обсяг правоздатності і наділяються лише правами на здійснення богослужінь та інших релігійних обрядів і церемоній.

У підрозділі проаналізовано зміст правоздатності релігійних організацій, а саме майнові і немайнові права, які його складають, зокрема, право на найменування, право на здійснення культової і поза культової діяльності – освітньої, благодійної (добродійної), виробничої і господарської (остання в світлі положень ЦК України розглядається як тотожна підприємницькій діяльності). Авторка зазначає, що для встановлення меж, у яких може здійснюватися підприємницька діяльність цих організацій, недостатньо одного критерію відповідності такої діяльності статутним цілям останніх. Не менш важливим є засіб визначення відповідності або невідповідності діяльності цілям створення цих організацій.

Дисертантка доводить, що релігійні організації можуть або

безпосередньо займатися підприємницькою діяльністю, або шляхом заснування юридичних осіб, а саме господарських товариств, включаючи і товариство однієї особи, які і стають суб'єктами права власності на майно, яке їм належить. Релігійна організація – засновник має зобов'язальне право на свій вклад і не вправі розпоряджатися майном такого товариства. Останнє теж має спеціальну правоздатність, враховуючи те, що релігійна організація не може передати такому товариству більше прав, ніж має сама.

У підрозділі 2.2. «Майнова основа діяльності релігійних організацій» зазначається, що майнова основа цих організацій завжди залежала від того, на якому етапі еволюції знаходилась церква, і тих відносин, які існували між нею і державою. В сучасних умовах майновий стан релігійних організацій переживає етап свого зміцнення за рахунок повернення державою церковного майна, а також встановлення відповідних гарантій з боку держави для підтримання стабільності їх майнової основи. Так, наприклад, на майно культового призначення, що належить релігійним організаціям, не може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів тощо.

Зроблено висновок, що майно релігійних організацій має цільове призначення і повинно використовуватися виключно для досягнення статутних цілей, а також тих, які за своїм характером спрямовані на досягнення релігійної мети. Використання його в інших, не передбачених установчими документами цілях, не допускається. Проте, як зазначає авторка, чинне законодавство не враховує цієї особливості, хоча канонічне право чітко спрямоване на це, про що свідчать такі його положення, як контроль центрами (управліннями) релігійних організацій за використанням майна за призначенням структурними підрозділами; надання згоди на використання церковного майна за першим спеціальним призначенням у випадках неможливості використання його за призначенням або необхідності використання його не за призначенням; заборона профанації священних сосудів, різницьких речей, які освячені застосуванням при відправленні богослужіння; заборона на заставу, а також на відчуження церковних речей шляхом продажу чи дарування тощо. Дисертантка вважає, що цільове призначення майна релігійних організацій, безсумнівно, впливає на оборотоздатність майна релігійного призначення, але це ні в якому разі не свідчить про те, що воно повинно бути виключеним з цивільного обороту, тобто визнано так званою «мертвою рукою».

Для вирішення спірного в науці цивільного права питання щодо суб'єктів права власності релігійного майна дисертантка аналізує ті теорії, які існували відносно цієї проблеми, і доходить висновку, що хоча в Україні на законодавчому рівні закріплена інститутивна теорія, відповідно

до якої власниками майна визнаються релігійні організації, суб'єктами права власності на майно релігійного призначення слід визнавати об'єднання релігійних організацій, які діють через своїх законних представників – центри (управління), а також релігійні організації, що входять до складу таких релігійних об'єднань. Зазначені організації мають різний обсяг майнової правосуб'єктності, на що впливає як особливість самого майна релігійного призначення, так і норми, що містяться в локальних нормативних актах релігійних організацій, зокрема в їх статутах.

В роботі детально аналізуються підстави набуття права власності на майно релігійних організацій, серед яких виділяються як традиційні – придбання на легальних підставах майна або створення його за рахунок власних зусиль і коштів релігійної організації, так і специфічні – передача державою культових будівель і майна в безоплатне користування або повернення його безоплатно у власність релігійним організаціям. Приділяється увага договорам купівлі-продажу, дарування і пожертви, оренди нерухомості, договорам на надання ритуальних послуг (хрещення, вінчання, поховання), на надання туристичних послуг і паломництва. Авторка підкреслює, що особливістю договорів на надання послуг релігійними організаціями є неможливість визначення якості ритуальної послуги, яка надається останніми. Звертається увага на особливість договору пожертви, а саме на те, що жертвувач не може відходити від функціонального призначення релігійної організації, а також на особливість грошей в церквах, храмах, молитовних будинках.

Щодо такої підстави, як передача державою культових будівель і майна, то авторка зауважує, що наявність цілої низки нормативно-правових актів, положення яких не узгоджуються між собою, не дають можливості ефективно вирішувати питання, яке саме майно слід повернути і на яких підставах це повинно здійснюватися. Зазначається, що в основі виникнення права безоплатного користування державним майном релігійних організацій лежить фактичний юридичний склад, який включає в себе договір позички і адміністративний акт. Поділяється точка зору, що речова природа цього права проявляється в особливій, не притаманній зобов'язальним правам, повноті правомочностей користувача на безоплатне і в більшості випадків безстрокове користування таким майном, а його зобов'язальна природа обумовлена тим, що воно виникає в силу договору.

Доводиться, що передача релігійним організаціям у користування або у власність культових будівель і майна, які становлять історичну, художню або іншу культурну цінність (пам'ятка), обтягується зобов'язанням укласти з відповідним органом охоронний договір і відповідати за схоронність такої пам'ятки. При цьому підкреслюється,

якщо в користування релігійним організаціям передається пам'ятка, то йдеться не про класичний договір позики, а про його модифікацію, бо обов'язковою умовою його, окрім відомостей щодо особливостей такої пам'ятки, а також вимог щодо забезпечення її схоронності, стає цільове призначення цієї пам'ятки, пов'язане з конкретною подією, яка обов'язково настане.

У підрозділі 2.3. «Проблеми вдосконалення законодавства у сфері регулювання правового положення релігійних організацій» на підставі аналізу конфесійних відносин, що склалися в різних країнах світу, включаючи і Україну, авторка доходить висновку, що на правовий статус релігійних організацій впливає існуюча модель взаємовідносин держави і церкви (моно конфесійна, диференційована на універсальна), а також звичаї, які склалися щодо впливу церкви на вирішення соціальних проблем.

Доводиться, що особливістю функціонування релігійних організацій в Україні є те, що їй діяльність базується на конституційно-правовому принципі відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави, і розкривається зміст і сутність цього принципу.

Дисертантка зазначає, що зміни, які відбулися останнім часом у державно-конфесійних відносинах України як багатоконфесійної країни, та проведений аналіз відповідних положень Закону і ЦК України свідчить про необхідність внесення змін і уточнень до деяких норм цивільного законодавства.

По-перше, зберегти назву чинного Закону і пропонує: а) виходячи з того, що жодна релігія не може бути визнана в Україні як обов'язкова закріпити норму, відповідно до якої відносини держави та релігійних об'єднань різних конфесій можуть регулюватися спеціальними законами; б) в окремій статті дати визначення основних термінів і понять за умови, що ці терміни використовуються не в загальноприйнятому, а в спеціальному значенні; в) визначити поняття та конститутивні ознаки релігійної організації, за якими її можна відрізнити від інших організацій – нерелігійних; г) ввести визначення всіх видів релігійних організацій, виходячи з того, що кожна з них виконує свої специфічні функції у сповідуванні віри; д) не збільшувати мінімальну кількість засновників релігійних громад віровчень, які вже існують в Україні (10 чол.), а при створенні релігійних громад, що належать до віровчень невідомих (неорухів) в Україні, встановити кількість засновників на рівні 25 чол.; е) зберегти положення про оподаткування доходів релігійних організацій, додавши, що доходи, отримані за рахунок підприємницької діяльності цих організацій, оподатковуються в загальному порядку, передбаченому для платників податків; ж) включити до переліку майна, що може належати релігійним організаціям на праві власності, земельні ділянки; з) закріпити

переважне право купівлі майна релігійного призначення, яке відчужується у випадку припинення діяльності релігійної організації, за релігійними організаціями в межах одного віросповідання; і) виокремити положення про засади взаємовідносин держави і релігійних організацій; к) внести зміни до ст. 19 Закону, визначивши її як «Підприємницька діяльність релігійних організацій» і виклавши в наступній редакції: «Релігійні організації мають право здійснювати підприємницьку діяльність, якщо ця діяльність відповідає меті створення цих організацій і сприяє її досягненню».

По-друге, врегулювати в Законах України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» та «Про альтернативну невійськову службу» право на проходження альтернативної служби громадянами України на підставі релігійних переконань, а також право священнослужителів та ченців (монахів) зареєстрованих релігійних організацій на звільнення їх від проходження як військової, так і альтернативної служби.

По-третє, підтримати пропозицію щодо прийняття Положення про підстави і порядок проведення релігієзнавчої експертизи і зазначити орган і випадки, за яких вона обов'язково повинна проводитись.

У висновках до розділу 2 авторкою зроблено узагальнення щодо правосуб'єктності релігійних організацій, реалізації її останніми, майнової основи їх діяльності, а також запропоновано конкретні пропозиції по вдосконаленню законодавства у сфері регулювання правового положення релігійних організацій.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнюється й по-новому вирішується наукове завдання, що виявляється у визначенні сутності релігійних організацій як суб'єктів цивільних правовідносин. Основні висновки, одержані в результаті дослідження й аналізу даного питання, полягають у наступному:

1. Релігійні організації – найстаріші суб'єкти права, які стали підґрунтям для утворення окремої самостійної системи, в основі якої лежить релігійна віра фізичних осіб. У правовому значенні «церква» – це система, що об'єднує релігійні організації.

2. Релігійна організація – окремий функціональний вид непідприємницьких юридичних осіб, який створюється з єдиною метою – задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру. Ознаки релігійної організації: спільність інтересів громадян, які об'єднуються; добровільність об'єднання; відсутність фіксованого членства; дія на підставі статутів; наявність відповідної системи органів управління (загальні збори віруючих); є) тотожне спрямування коштів та

майна після ліквідації вказаних організацій.

3. Релігійні організації класифікуються *на культові* – релігійні громади та монастирі, та *не культові* – релігійні управління (центри), духовні навчальні заклади, релігійні братства.

4. Релігійні організації, за винятком об'єднань релігійних організацій, мають всі ознаки юридичної особи: організаційну єдність, майнову відокремленість, самостійну цивільно-правову відповідальність, виступ у цивільному обороті від свого імені. Проте для релігійних організацій юридична особа – це лише одна з можливих форм участі в цивільному обороті;

5. Секта – це спільнота, що відокремилася від пануючої (традиційної) церкви, зосередивши увагу на окремих частинах віровчення з метою спасіння всіх членів суспільства.

6. Релігійні організації як суб'єкти цивільних відносин створюються в нормативно-явочному порядку і набувають спеціальну правоздатність з моменту реєстрації статуту в державних органах. Вони можуть мати цивільні права, що відповідають цілям їх діяльності, які викладені в основах віровчення і передбачені в їх статутах, і мати з зв'язку з цією діяльністю обов'язки.

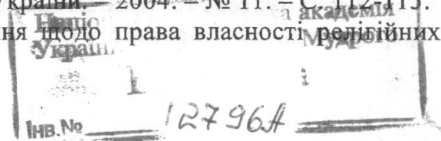
7. Релігійні організації можуть або безпосередньо займатися підприємницькою діяльністю, або шляхом заснування юридичних осіб, а саме господарських товариств, включаючи і товариство однієї особи, які і стають суб'єктами права власності на майно, яке їм належить. Релігійна організація – засновник має зобов'язальне право на свій вклад і не вправі розпоряджатися майном такого товариства.

8. Майнова правосуб'єктність релігійних організацій залежить не тільки від їх виду, а й від об'єктів церковного майна, що їм належить на праві власності, а також положень, що містяться в локальних актах цих організацій.

9. Зміни в державно-конфесійних відносинах призвели до необхідності окрім загальної нормативно-правової форми регламентації діяльності релігійних організацій використовувати ще й договірну форму регулювання цих відносин, а саме угод про співробітництво в галузях освіти, кримінально-виправної системи, культурного життя, які укладаються релігійними організаціями і державою в особі відповідних органів, включаючи й органи місцевого самоврядування.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Піддубна В.Ф. Щодо спеціальної правоздатності релігійних організацій / В.Ф.Піддубна // Право України. – 2004. – № 11. – С. 112-115.
2. Піддубна В.Ф. Деякі питання щодо права власності релігійних

організацій / В.Ф.Піддубна // Підприємництво, госп-во і право. – 2005. – № 3. – С. 92-94.

3. Піддубна В.Ф. Релігійні організації як юридичні особи / В.Ф.Піддубна // Право України. – 2005. – № 4. – С. 107-110.

4. Піддубна В.Ф. До проблеми відокремлення релігійних організацій від держави / В.Ф.Піддубна // Актуальні проблеми правознавства: тези доп. та наук. повідом. учасників наук. конф. молодих учених та здобувачів / за ред. М.І.Панова. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2004. – С. 59-60.

5. Піддубна В.Ф. Про деякі аспекти правового регулювання діяльності релігійних організацій / В.Ф.Піддубна // Наука і вища освіта: ХП міжвуз. студ. наук. конф. 20 трав. 2004 р.: тези доп. учасн. – Запоріжжя: ГУ «Запорізький ін-т держ.

6. Піддубна В.Ф. Становлення і розвиток релігійних організацій (історико-правовий досвід) / В.Ф.Піддубна // Від громадянського суспільства до правової держави: П Міжнар. науково-практ. конф., 25 квіт. 2007 р.: тези. – Х.: Харків. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна, 2007. – С. 255-258.

АНОТАЦІЯ

Піддубна В.Ф. Релігійні організації як суб'єкти цивільних правовідносин. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. — Харків, 2008.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню проблем релігійних організацій як суб'єктів цивільних правовідносин.

У роботі розкривається сутність релігійних організацій як учасників цивільного обороту, вирішуються наступні проблеми: якими ознаками повинно характеризуватися соціальне утворення, щоб визнаватися релігійною організацією; які правові моделі запроваджуються для участі цих організацій в цивільних відносинах; у якій організаційно-правовій формі юридичних осіб вони можуть створюватися.

Досліджено процес виникнення цих організацій, цивільно-правова природа статуту, як локального акта, а також сутність релігійної організації як юридичної особи. Розкрито зміст спеціальної правоздатності релігійних організацій, а саме майнові й немайнові права, які його складають (право на найменування, право на здійснення культової і поза культової діяльності, підприємницької діяльності). Надано авторське визначення різновидів релігійних організацій та проведено розмежування релігійних і громадських організацій.

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства у сфері регулювання правового становища релігійних організацій.

Ключові слова: релігійна організація, невідприемницька юридична особа, спеціальна правосуб'єктність, церква, секта, квазісуб'єктне утворення.

АННОТАЦІЯ

Поддубная В.Ф. Религиозные организации как субъекты гражданских правоотношений. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03. – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. — Национальная юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого. — Харьков, 2008.

Диссертация посвящена исследованию религиозных организаций как субъектов гражданских правоотношений.

Основное внимание в работе посвящено исследованию предпосылок возникновения и развития этих организаций, определению их места в системе юридических лиц Украины, их классификации, правосубъектности, имущественной основе деятельности.

Проведенное исследование дало возможность автору прийти к следующим выводам: особенностью гражданско-правового статуса религиозных организаций является то, что эти организации осуществляют свою деятельность на основе конституционного принципа отделения от государства в соответствии с конфессиональными традициями и нормами канонического права; к конститутивным их признакам относятся: общность интересов граждан, которые объединяются в эти организации, добровольность объединения, отсутствие фиксированного членства, действие на основании устава, специфика ответственности и порядка управления, каноническая и иерархическая зависимость; религиозные организации – непредпринимательские юридические лица, имеющие конкретное функциональное назначение – совместное удовлетворение религиозных нужд физических лиц, путем исповедования и распространения веры (наличие вероисповедания, проведение богослужений и иных обрядов и церемоний, обучение религии и религиозное воспитание своих последователей), им присущи такие признаки: неприбыльность, общая цель создания, специальная правоспособность, что обусловлено каноническими правилами и носит специальный характер; имущество носит целевой характер и должно использоваться исключительно для достижения, во-первых, уставных целей этих организаций; во-вторых, тех целей, которые по своему характеру связаны с уставными, в частности направлены на достижение религиозной цели; производственная и хозяйственная деятельность

должна рассматриваться как аналог предпринимательской деятельности, соответствующей цели их создания и способствующей ее достижению.

Автором предложено понятие религиозной организации, а также отдельных ее видов, сформулированы конкретные предложения по усовершенствованию правового регулирования их деятельности.

Ключевые слова: религиозная организация, непредпринимательское юридическое лицо, специальная правосубъектность, церковь, секта, квазисубъектное образование.

ANNOTATION

Piddubna V.F. Religious organizations as subjects of civil legal relationships. – Manuscript.

Dissertation for Candidate of Legal Sciences Degree, speciality 12.00.03 – civil law and civil procedure; family law; international private law. – Yaroslav the Wise National Law Academy of Ukraine. – Kharkiv, 2008.

The dissertation is devoted to complex research of the problems of religious organizations as subjects of civil legal relationships under conditions of codification of civil legislation.

The author reveals essence of religious organizations as participants of civil turnover, the following problems are solved: which features should a social formation be characterized with in order to be recognized as a religious organization; which legal models are used for these organizations' participation in civil relationships; in which organizational-legal form of legal entities they can be created.

The process of emerging of these organizations, civil-legal nature of a Statute as a local act, essence of a religious organization as a legal entity is researched. Contents of special legal capacity of religious organizations are revealed, i.e. property and non-property rights, which compose it (right to labeling, right to perform religious and non-religious activities, business activities). The author gives definitions of types of religious organizations and conducts differentiating of religious and public organizations.

The propositions concerning improvement of legislation in the field of regulation of legal status of religious organizations are formed.

Key words: religious organization, non-business legal entity, special legal personality, church, sect, quasi-subject formation.

Відповідальний за випуск
кандидат юридичних наук, доцент Домашенко М.В.

Підписано до друку 22.12.2008 р. Формат 60x90/16
Папір офсетний. Віддруковано на ризографі.
Умовн. друк. арк. 0,7. Обл. вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. зам. № 3448

Друкарство
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

12796A